

Оџону чуолкайдык сангарарга үөрэтии суолтата

Вера Васильевна Белолобская,
Таатта улууһун Баайаџа оџо уһуйаанын иитээччитэ

Кэлинни сылларга, аныгы үйэ дьалхааныгар оџустанан, кыра оџо тылланыыта, тылын сайдыыта лаппа хойутуура харахха быраџыллар буолла. Ол курдук, сана үйэ сонун көстүүлэрэ гаджеттар, компьютер, телевизор үгүс оџону экран иннигэр хаайда, тыл-өс сайдыытыгар ыарахаттары үөскэттэ. Төрөппүт оџотун кытары кэпсэппэт – сэһэннэспэт, үөрэ – көтө оскуола, уһуйаан туһунан кэпсэтиспэт түгэннэрэ элбээтэ. Бу барыта оскуолаџа киирэр саастаах оџолорго улахан охсуулаах буолара саарбаџа суох. Манан сиэттэрэн, иитээччи иннигэр улахан соруктар турдулар: кыра оџо тылын сайыннарыыга, ааџар – суруйар буоларыгар араас өрүттээх ньымалары булан, оџону иитии – үөрэтии.

Иитээччигэ үлэтигэр араас пособиелар, кинигэлэр, көрдөрөр матырыйааллар көмөлөһөллөр. Биир оннук пособиенан буолар үөрэх кинигэлэрин ааптардара, педагогическай үлэ бэтэрээнэ, Саха АССР оскуолаларын үтүөлээх учуутала, РСФСР норуотун үөрэџириитин туйгуна, педагогика билимин кандидата, С.А.Новгородов аатынан бириэмийэ лауреата Каратаев Игнатий Иванович “Оџону чуолкайдык сангарарга үөрэтии уонна сурукка үөрэнэргэ бэлэмнээһин” диэн пособиета. Бу маны иитээччилэр үлэбитигэр олус туттабыт.

Мин «Оџону чуолкайдык сангарарга үөрэтии» диэн тиэмэџэ тохтоотум, тоџо диэтэххэ, оџо бастаан уһуйаанга сылдьан чуолкайдык сангарар, дорџооннору арааран истэр, ырытар буолара наада. Бу барыта кини оскуолаџа киирдэџинэ түргэнник ааџарыгар уонна суруйарыгар тирэх буолуоџа.

Үлэм сыала: Оџо чуолкайдык сангарара ааџыыга сүрүн тирэх буоларын дакаастааһын.

Оџону чуолкайдык сангарарга үөрэтии олус улахан суолталаах. Сатаан чуолкайдык санарбат оџо кэпсэтэригэр олус эрэйдэнэрин, бэйэтин саастыылаах оџолорун кытары өйдөспөтүн, оскуолаџа киирэн баран, ааџарга – суруйарга улахан ыарахаттары көрсөрүн олох дьэнкэтик көрдөрдө. Мантан сылтаан оџо быһыыта – майгыта уларыйар – алдьанар, кыбыстар буолар, бэйэтигэр бүгэр. Оџо бу итэџэһин 6 – 7 сааһыгар ордук билинэр.

Сорох төрөппүттэр оџо анаан дьарыктаныыта да суох, бэйэтэ сылдьан эрэн син чуолкайдык санара үөрэнэр диэн сыһа өйдөбүлү тутуһаллар. Дьинэр, бириэмэтин аһарбакка, дьарыктыыр уонна үөрэтэр быдан улахан оруоллаах.

Оџо эрдэттэн чуолкайдык сангарарга үөрэннэџинэ, чобуо буолар, киһини кытта ылбаџайдык кэпсэтэр, ону тэнгэ, дорџооннору, тыллары чуолкайдык сангарар оџо ааџыыны түргэнник ылынар, сурукка бэлэмнииргэ бөџө тирэх буолар.

Оџону чуолкайдык сангарарга үөрэтэргэ туохха болџомто ууруохха:

1. **Кыра оџо сангарар аппараатын уратылара.** Киһи сангарар аппараата икки уоргантан турар: бастакыта – саамай тутуах уорган киһи мэйиитигэр баар. Ол киһини сангарар уорган диэн буолар. Иккиһэ – мэйииттэн салаллар уорганнар: күөмэй, куолас быччыннара, бэлэс, айах көндөйө, тангалай, хос тыл, тыл, мурун көндөйө, тиис, уос. Бу уорганнар оџо организмын кытта тэнгэ сайдаллар, улааталлар. Оџо сангарар аппараата туспа уратылардааџын учуонайдар дакаастаабыттара. Ол иһин, оџо бэйэтэ туспа сангалаах – ингэлээх буолар.
2. **Дорџооннор этиллиилэрин уратылара.** Дорџоону сангарарга сангарар аппараат араас уорганнара бары кытталлар. Дорџоону сангарары тынгаттан тахсар салгын үөскэтэр. Ол салгын хабарџа, күөмэй, айах уонна мурун көндөйүн устун тахсар. Дорџоон бүтэһиктээхтик айах уонна мурун көндөйдөрүгэр үөскээн тахсар. Сымнаџас тангалай уһугар хос тыл чорбойо сылдьар. Бу уорган дорџоону үөскэтэргэ араастаан үөһэ – аллараа хамсыыр. Дорџоон үөскүүрүгэр айах көндөйө саамай улахан оруоллаах. Манна уос,

тыл, сымнаҕас тангалай уонна хос тыл бааллар. Айах көндөйө хайа баҕарар улаатар, кыччыыр, араас пуорманы ылынар. Дорҕоон чуолкайдык этиллиитэ бу уорганнар үлэлэриттэн улахан тутулуктаах. Тыл имигэстик хамсанытыттан биһиги араас дорҕооннору санарабыт.

Бүтэй дорҕооннору манньк наардыбыт:

- Уос киэннэрэ (п, м, б).
- Тыл иннинээҕилэр (т, д, с, л, н, р).
- Тыл ортотунааҕылар (й, нь, ды, ч).
- Тыл кэннинээҕилэр (к, г, х, ҕ, н).
- Бэлэс киэнэ (h).

Манна нууччаттан киирбит дорҕооннор в, ф, з, ш, ж, ц, щ эбиллэллэр.

3. **Оҕо тылыгар дорҕооннор хайдах үөскүүллэрэ.** Кыра оҕо тылыгар бастаан аһаҕас дорҕооннор, онтон бүтэй дорҕооннор үөскүүллэр. Оҕо бүтэй дорҕооннорго ордук ыарырҕатар. Оҕо кыайан эппэт дорҕоонун үксүн сатыыр дорҕооннорунан солбуйар. М, П, Б, Н, Д, Т, С, Л дорҕооннор уос уонна тыл көмөтүнэн үөскүүллэр, ол иһин, кыра оҕо бастаан бу дорҕооннору санарар.

4. **Чуолкайдык сангарарга үөрэтэр үлэ араастара.** Оҕо чуолкайа суох сангарар биричиинэтэ: сангарар аппараата ситэ сайда илигиттэн, сангарар аппараата төрүөбүттэн туох эрэ итэҕэстээбиттэн. Манна логопед көмөтө наада. Оҕону чуолкайдык сангарарга үөрэтэр үлэҕэ киирэллэр:

- Саха тылын бары дорҕооннорун уонна нууччаттан киирии дорҕооннору арааран истэргэ уонна үчүгэйдик сангарарга үөрэтии;
- Үчүгэй дикцияны сайыннарыы;
- Оҕо сангарарыгар тыһынын үчүгэйдик ыларын ситиһии;
- Интонацияны тутуһан сангарарга үөрэтии (куолаһы улаатыннарыы-кыччатты, сонотуу-синньэтии, түргэнник-бытааннык сангары).

Бу өрүттэри болҕойон утумнаахтык үлэлээтэххэ эрэ, оҕолор чахчы үчүгэйдик, чуолкайдык, хоһоонноохтук сангаралларын ситиһиэххэ сөп. Кыра оҕону оонньуунан үөрэтии билигин бириэмэҕэ киэн биһирэбили ылла.

